

A MŰVELŐDÉSI FOLYAMATOK KÖRNYEZETFÜGGŐ SZERVEZŐDÉSE:
ÁLTALÁNOS MŰVELŐDÉSI KÖZPONTOK

1983-ban az Országos Pedagógiai Intézet Iskolakutatási és -fejlesztési Központjában kutatás indult az Általános Művelődési Központok (ÁMK) helyzetének feltárására.¹ A kutatás többek között azt a feladatot vállalja, hogy esettanulmányok készítésével feltárja azokat a művelődési folyamatokat, amelyek azokon a településeken zajlanak, ahol a kulturális alapellátó intézményt általános művelődési központként üzemeltetik.

Nem intézményt kutatunk tehát. Az ÁMK szemünkben számtalan töről fakadó gyümölcse a művelődéelmélet, a pedagógia, az építészet és az államigazgatás-irányítás sokszor nem is egy irányba mutató megújulási törekvéseinek; a kutatásban és a kutatás részeredményeit "útközben"² összegző jelen tanulmányban kísérletet teszünk a megközelítésmódok szintetizálására és ütköztetésére. Vitatható és vitatandó fogalmi keretet kínálunk tehát, még az esettanulmányok készítése közben szerzett tapasztalataink feltárása és értelmezése előtt.

Tanulmányunkban tézisszerűen összefoglaljuk az ÁMK-k mibenlétére, differencia specifikájára vonatkozó legfontosabb nézeteinket, majd röviden kifejtjük, magyarázzuk azokat.

Nincs itt mód az ÁMK-ideológia különböző nézeteivel való viszonyunk részletes tisztázására, a kérdést ismerő olvasó valószínűleg anélkül is el tudja helyezni írásunkat az ÁMK-irodalomban.

¹A kutatás címe: "A nyitott (a közművelődési szervezetekkel és intézményekkel integrált) iskola megvalósításának lehetőségei az általános művelődési központok keretei között." Témaavezető: Trencsényi László. A kutatás az OKKFT 8/2. jelű programjában zajlik.

²"Útközben" adott összegzés a kutatásról az alábbi tanulmány is: Eszik Zoltán – Pócze Gábor – Somorjai Ildikó – Trencsényi László: Honnan hová? (Kutatás az általános művelődési központok útjairól.) In: Az iskola megújításának mai útjai III. Bp., 1985, OPI Szerk. Mihály Ottó, Habermann M. Gusztáv. 131–167.

T É Z I S E K

1. Termékeny szempontnak gondoljuk, ha a lakossági kulturális alapellátást mint a tudástermelés és -elosztás társadalmiasulási folyamatát írjuk le. A nevelési központok, ÁMK-k olyan forgalmi ("termelési" és "elosztási") pontok, amelyeknek kitüntetett szerepük van a társadalmi tudás bővített újra-termelésének folyamatában.

2. A köznevelési és közművelődési hálózat növekvő mértékben veszít hatósági jellegéből, s egyre határozottabban szolgáltatássá válik. A szolgáltató jelleg erősödése magával hozza a hálózat minden elemének differenciálódását és helyi szükségletek felé fordulását.

3. Ennek következtében az ÁMK-kban erősödik a környezetfüggés. A környezetfüggésen azt a folyamatot értjük, ahogy és amilyen mértékben az intézményt igénybe vevők tevékenységszerkezete egyedivé, sajátossá válik. A lakossági alapellátó létesítmények annyira felelnek meg általános céljaiknak, amilyen mértékben és jelleggel felveszik közvetlen környezetük sajátosságait. Ezáltal nem gyengül, hanem erősödik az alapellátó hálózat egységessége. Minden elemének közös alapvonása alkalmazkodása környezetének szükségleteihez.

4. Az ÁMK-kat ténylegesen jellemző változások – ellentétben az általánosan elterjedt szóhasználattal – nem az integráció, hanem ellenkezőleg a differenciálódás jegyeit hordozzák. Ezek az intézmények tehát nem ún. integrált intézmények – ennek az elnevezésnek legfeljebb korlátozott szervezeti-igazgatási értelemben van létjogosultsága –, hanem a tevékenységszerkezet, a csoportméretek és a használati módok mentén éppenséggel differenciálódó intézmények.

5. Az ÁMK-któl remélt minőségi többlet – éppen a differenciált használat lehetősége folytán – a használó oldaláról a személyességben jelentkezik. Minden kulturális alapellátó intézmény annyira jutott előre az ÁMK-vá válás útján, amennyire biztosítani tudja a klientúra egyre növekvő része számára a személyes használati módot. Személyesnek akkor tekinthető a kliens és az intézmény kapcsolata, ha annak meghatározója nem az intézményi program, hanem a használó.

6. Az ÁMK-kat jellemző tevékenységek a használók természetes primér szociális kapcsolataira: a családra, a kortárs csoportokra és más elsődleges társas kapcsolati formákra épülnek. Ilyen értelemben a nevelési központ a társadalmi nyilvánosság színtere.

1. Intézmény vagy folyamat?

Tézisünkben azt állítjuk, hogy az ÁMK-k lényegének megragadásához nem visz közelebb, pontosabban egy nagyon jelentős korlát előtt megállítja a gondolatmenetet, ha mint új típusú intézményt mutatjuk be. A kulturális alapellátó intézmények együttműködése, vagy munkájuk összehangolása nem jelent minőségi többletet, egyszerű irányítási-igazgatási elhatározás.

Használhatóbb elvi megközelítés és operatívabb alapelv, ha a működés alapjának a művelődéssel szembeni megfontolását fogadjuk el, amelyik szerint a művelődés a társadalmi tevékenység meghatározott – öncélúsága alapján elkülöníthető – aspektusa.

Megragadható intézményként (amennyiben intézmény alatt szokásosan ismétlődő tevékenységek szabályszerűségét értjük) és folyamatként (ha folyamat alatt bizonyos tevékenységek szabályszerűségét értjük). Az "intézmény" ilyen tág értelemben a folyamat-típusú meghatározással ekvivalens; szemlélet kérdése, hogy hova helyezzük a hangsúlyt.

Nem közömbös viszont, hogy tágabb vagy szűkebb értelmű intézmény-definíciót adunk-e. Különösen nem az, ha az ÁMK jelenséget az emberek meghatározott csoportja által birtokba vett társadalmi javak rendszereként, strukturált halmazaként értelmezzük. Ebben az esetben ugyanis az ÁMK a művelődési folyamatok intenzív totalitása, s az csak "megállapodás" kérdése, hogy abból mi intézményesült (az "intézmény" szót most szűkebb értelemben véve). Ünnegetés lenne ÁMK-nak gondolni a művelődési folyamatoknak azt a szűkített körét, amelyet a művelődési redisztribúció (vagyis az állami költségvetés) adott pillanatban annak tekint. Ez ugyanis alkalmasint meglehetősen önkényes: ma a kvázi legitim öntevékenység is, tegnap csak az elsődleges hatalmi újratermelés, holnap talán a személyes-individuális szükségletek is ide tartoznak. S mindez területileg aspecifikus: a nemzeti határokon belül hazánkban általában egységes és oszthatatlan. Ami nem szabályozott, ami nem redisztributív úton "allokált", abban számottevő eltérések vannak, sőt ezek a különbségek jellemzik valóban specifikusan a lezajló művelődési folyamatokat. Azokat a folyamatokat, amelyek az alapellátó intézményektől relatív függetlenséggel alakulnak, s amelyek az alapellátó intézményekkel kiépített lakossági kapcsolatokat is meghatározhatják.

Ellenvethető, hogy bármilyen intézmény – iskola, művelődési ház, könyvtár – tényleges működése sem értelmezhető függetlenül a használatától. S ez valóban így van, ahogy az utóbbi esztendőik iskolakutatásai el is jutottak

ehhez a felismeréshez.

Tézisünk értelmében azonban az általános művelődési központok lényegük szerint ezekre a folyamatokra építenek – ebből merítve alakítják saját folyamataikat. S ebben mint intézmények is relatív autonómiával rendelkeznek. E relatív autonómia keretében lehetőségük van például egységes standard programjuk adaptálására, az adaptáláshoz szükséges (klientúrára irányuló) feltáró munka végzésére, kiegészítő, specifikus nevelési-közművelődési programok szervezésére.

Amilyen mértékben jellemzi egy-egy ÁMK működését ez az adaptivitás, olyan mértékben tartozik lényegéhez szorosabban folyamat-jellege, mint integrált intézmény-volta.

Értelmezésünkben tehát az ÁMK-kutatás a társadalmi lét bővített újratelmeztelése közösségspecifikus sajátosságainak feltárása; az adott terület (régió, település) specifikus életmódjának befolyásolására és meghatározására irányuló kapcsolat.

2. Hatóság kontra szolgáltatás

A dilemma mögött az előző pontban felidézett művelődésméleti megfontolás áll. A művelődési intézményrendszer hatósági jellegű működésének hátterében jól kitapintható művelődési megfontolások húzódnak. Ezek lényege, hogy a művelődést egységes, központilag irányítható, külsődlegesen kielégítően befolyásolható folyamatnak tételezik. Létezik a műveltségnek egy körülírható, időről időre megújuló "tartománya", "tömege" egyfelől, léteznek másfelől emberek, akik nem rendelkeznek e körülhatárolt műveltséggel; a művelődési intézményrendszer feladata a "javak" szétsugárzása, kiközvetítése és az emberek felruházása az említett javakkal. Eszerint műveletlennek lenni "fogyatékoság", ami orvosolható, az ilyen értelemben vett "fogyatékoságból" különféle szankciók terhe mellett ki kell és ki lehet "gyógyítani" az embereket. Az egyik oldalon tehát a mindentudó intézmények, a másik oldalon a "feltöltésre" vágyakozó-várakozó emberek. Vannak persze, akik nem kérnek e javakból, ezekkel szemben hatósági szankciókra van szükség, hiszen egy minimális műveltséggel, sőt, egy minimális egységes műveltséggel mindenkinek rendelkezni kell.

E szándékoltan szélsőségesen körvonalazott álláspont elnagyolt; e fel fogás – legalábbis ilyen "tisztá" formában – tapasztalataink szerint nem él számottevő mértékben a köztudatban. Mindazonáltal igen egyszerű és hálás

feladat például az általános iskola hatósági jellegét bizonyítani.

Él – és ugyanilyen intenzíven hat – a mindenkori kulturális gyakorlatban egy megfontolásaiban, alapjaiban és következményeiben ellentétes megközelítés is. Eszerint a műveltség legkülönbözőbb elemei és szintjei élnek és hatnak együtt mindenkor. Az emberek rendelkeznek valamiféle műveltséggel (hisz a művelődés a társadalmi létmód meghatározott aspektusa), s eleve kudarcra ítélt próbálkozás e műveltséggel ellentétes művelődésre bírni az embereket. Lehetséges azonban (kiindulva abból, ami eleve adott és minden körülmények között hat) a meglévő tevékenységmódok gyarapítása. Az eredmény: szerves, növekedésképes és dinamikus művelődés, ami gazdagítja a különféle együttélő műveltségi elemeket. E plurális szemléletmód nem sorolja célképzetei közé az egységességet. Nem azért, mert ami egységes, az eleve idegen az emberektől, hanem azért, mert bizonyos fokú egységesség eleve adott az egy nyelvhez és az egy nemzethez tartozók körében, sőt, ha akarjuk, ha nem, a felgyorsult információcsere világában tendenciájában amúgy is egységesüléshez közelít az emberek műveltsége.

Ezért, bár meghatározott történeti-társadalmi okok folytán egészen nem vethető el, feltétlen gyengíthető és gyengítendő a kulturális alapellátó intézmények hatósági jellege. Ki kell tehát irtani a szankcionáltságot, az egységességre, a normativitásra való törekvést, s növekvő mértékben kell támaszkodni az öntevékenységre. A művelődési intézményrendszer igazi hivatása a szolgáltatás: vagyis államilag biztosított eszközrendszer igénybevitelével az öntevékeny művelődési folyamatok segítése, serkentése, támogatása.

Tézisünk értelmében a két megközelítésmód közül az első visszaszorulóban van, a második – ha ellentmondásosan is – előretörőben. Az ÁMK lehetőségeiben és filozófiájában e mozgástendenciák része; értelmét az adja, hogy elvileg és számos gyakorlati ok miatt alkalmasabb a szolgáltató jelleg teljesítésére, mint "elődintézményeinek" összessége.

3. Környezetfüggés kontra felfelé igazodás

Környezetfüggésen azt az erőteret értjük, ahogyan és amilyen mértékben az ÁMK klientúrája megjelenteti sajátos szükségleteit, értékeit és érdekeit az ÁMK-folyamatban. Visszautalva a korábbiakra: a művelődési létmód lokális transzponálásairól, jellegzetes társas (érdekcsoportokba rendeződő) képviselőletéről van itt szó. A transzponálás akkor tekinthető szervesnek, ha a folyamatot a közvetlen és helyi szükségletek határozzák meg. A környezetfüggő

ÁMK-kban a változások mindig önmagukban magyarázhatók, és nem mutatnak túl a kliensek és a házigazdák egymásba kapcsolódó körén.

Ugyanakkor hangsúlyozni szeretnénk, hogy transzponálásról, s nem egyszerű igénykiszolgálásról van szó. A transzponálás az elemzett, összefüggéseiben feltárt, szociológiai értelemben hitelesen tükrözött szükségletekre válaszoló beavatkozás. A beavatkozás eszköze mindenekelőtt a társadalmi lét művelődési aspektusú serkentése, befolyásolása, ám szerves tartozéka a szociálpolitika "határvidékén" kifejtett munka is. (Mint hogy a "határsértés" egyenesen következménye a művelődés mibenlétére vonatkozó megfontolásoknak.)

A környezetfüggés természetesen nem abszolút pozitív kategória: hiszen ez jelenik meg a művelődési folyamatok fokozatos vagy ugrásszerű leépülésében is (amennyiben az azokat meghatározó társadalmi-gazdasági változások arra mutatnak).

Jellegzetes lehetőség a környezetfüggés fokának, mértékének letapogatására a klientúráról alkotott intézményi ítélet, értékelés, véleményformálás megismerése. Kevésbé tekinthető környezetfüggő intézménynek az, amelyben az üzemeltetők saját tevékenységük gátjaként értékelik a környezetükben élő emberek művelődési szokásait, aktivitását.

Erős környezetfüggést tulajdonítunk azoknak az ÁMK-knak, amelyekben intenzív, spontán kezdeményezések adnak impulzust a művelődési folyamatok átalakítására, átstrukturálódására.

A környezetfüggés megközelíthető úgy is, mint a település (a környezet) "intézményfüggése", illetve intézményfüggetlensége. Ez alatt az értendő, hogy az emberek mennyire érzik magukat ráutaltak az intézményre. (Mennyire jelenítik meg a művelődés szervezetében életmódjuk jellemzőit. Milyen mértékig esnek egybe az intézmény közösségei és csoportjai a lakóhelyi közösségekkel és csoportokkal; mely pontokon mutatkoznak esetlegesen meg nem felelések.)

A környezetfüggés természetesen nagyfokú értékpluralitást és -toleranciát feltételez. Környezetfüggő az az intézmény, amelyet szervezetileg is rugalmasan módosít a különféle lakossági csoportok sajátos értékrendszere, sőt értékkonfliktusai is.

A környezetfüggőség alatt tehát az ÁMK környezeti adaptivitása, a környezet "ÁMK-készsége" értendő. A környezetfüggőség ellentétének gondoljuk a kívülről irányítotttságot.

4. Integráció versus differenciálódás

A környezet által meghatározott, szolgáltató jelleggel igénybe vehető művelődési intézmény ab ovo differenciált. Differenciált, mert

- a) nem azonos a kínálata az egyes kliensek esetében,
- b) nem azonos eljárásaiban, módszereiben (sem a kliensek, sem a szolgáltatók szempontjából, tehát – amiről kevesebbet szoktunk beszélni – személyre jellemző a szolgáltatók esetében is),
- c) nem azonos céljában: időben és a résztvevők körében egyaránt egyedi,
- d) nem azonos eredményében,
- e) s végül: nem azonos rendszerszinten az egyes rendszerelemek relációjában (azaz nincs két "egyforma").

E belső differenciáltság irányítási-szervezeti oldalról sajátos módon mint integráció jelentkezik: ugyanis megvalósítása érdekében a művelődési alapellátó hálózat ellátópontjait (általában az általános iskolát, a művelődési házat, a könyvtárat, egyes esetekben az óvodát, illetve más létesítményeket) közösen kell igazgatni. A közös igazgatás azonban nem jelent automatikusan differenciálódott, szolgáltatásként érvényre jutó művelődési folyamatokat, nem jár feltétlen együtt a környezetfüggés kialakulásával, a szervezeti adaptivitás növekedésével.

Tézisünk arra hívja fel a figyelmet, hogy az intézményben zajló folyamatok szempontjából következményeiben meghatározóbb jelentőségű a tevékenység-szerkezet differenciálódása (alkalmazkodása a szükségletekhez), mint az irányítási integráció (ami egyébként – különösen nagyobb települések ÁMK-iban – valójában nem is történik meg: a továbbra is "saját törvényei szerint" igazgatott intézmények felett közös főigazgató és gazdasági szolgálat gondoskodik az átfedések kikerüléséről és a tartalmi és gazdasági tervezés összehangoltságáról).

Különösen meglepetéscélú az "integrált intézmény" elnevezés, ha arra emlékeztetünk, hogy minden magát ÁMK-nak tekintő művelődési létesítmény valójában alapfolyamatainak újraosztódását, átrendeződését, esetleg öntevékenységgel való feltöltődését tapasztalja, s egyáltalán nem tud előremozdulni bizonyos alapstruktúrák (például "tanóra", "szakkör", "klub" stb.) átalakítása terén. Vagyis: a differenciálódás valójában a változatlanul maradó tevékenységmodulok melletti újak megjelenéseként (vagy mint meglévők intézményesítése) születik. (Itt csak egy zárójeles mondat erejéig adunk hangot azoknak a jellegzetes ÁMK-pedagógus dilemmáknak, hogy délelőtt nem önmaga, hanem az

országos tantervi standard helyi képviselője, délután a gyerekek helyi szükségletek szerinti programszervezője.)

A művelődési szolgáltató folyamat tehát valójában a klientúra és a szolgáltatók összes differenciálási lehetősége mentén szaporodó és személyessé váló kulturális interakciója, s csak irányítási-szervezési szempontból "integrációja" korábbi intézményeknek.

5. Mi a személyesség?

A személyesség egyfajta részvételi mód a művelődési tevékenységekben. Megjelenése és megjelenítése a leglényegesebb alapértékeknek, vagyis a formális interakcióktól való fokozatos eltávolodás, s közelítés az aktuálisan megjelenő és munkáló (cselekvésre, aktivitásra készítő) szükségletekhez. Feltételezi, hogy e szükségletek feltárhatók, közvetíthetők és megválaszolhatók, s még ezt megelőzően feltételezi, hogy a művelődéssel (vagyis az öncélú társadalmi létezőmóddal) kapcsolatos szükségletek megjelennek a személy belső szükségletei között; másképpen, hogy a művelődési létmóddal kapcsolatos szükségletek valójában belső, interiorizálódó szükségletek. Nem tagadjuk ugyanakkor, hogy vannak nem-személyes, külsődleges szükségletek is, amelyek éppúgy kielégítendők és ki is elégíthetők, mint az előbbieket, ezek nem is igényelnek személyes részvételt a kulturális interakcióban. Azt állítjuk viszont, hogy a személyes szükségletek kielégítését célzó interakciók teszik lehetővé utóbbiak hatékony kielégítését is. Másképpen: az érdekeltség a művelődési folyamatokban személyes szükségletek érvényre juttatásával alakul ki.

Azt állítjuk tehát, hogy a szolgáltató jelleggel szervezett környezet-specifikus, differenciált művelődési folyamatok értelmüket a személyes szükségletekre való válaszkérésben nyerik el, s ezt a szolgáltatókra és a kliensekre (még pontosabban: a szolgáltató vagy kliens szerepben lévőkre – hiszen különösen saját, személyes szintjén mindenki szolgáltató és kliens egyszerre – ha nem is egyidejűleg) egyaránt vonatkozik.

6. A társadalmi nyilvánosság színtere

A művelődési létmód fontos elemzési aspektusa társas jellegének értelmezése. Nyilvánvaló, hogy lényegét tekintve a művelődési létmód társas létmód. (Egy ember, egy könyvvel egy könyvtárszobában sincs "egyedül", hiszen a

könyv médium, kommunikációs csatorna, valaki üzenetét hordozza valakinek.)

Ám kétségtelen, hogy a művelődési létmódnak van egy belső aspektusa: ahol "én" vagyok, az "én" tapasztalataimmal, egyszeri és megismételhetetlen egyediségem és "történetem". Valójában itt és ilyen módon válnak belsővé a tapasztalatok, itt és ilyen módon érnek be a művelődési tevékenységek eredményei. Anélkül, hogy el akarnánk vagy tudnánk vitatni a művelődési létmód "bensőségességét", úgy véljük, hogy téziseink e létmód nyilvános vetületére, a művelődési létmód társadalmi nyilvánosságára vonatkoznak. Azt állítjuk tehát végezetül, hogy a művelődési létmód folyamata a környezetfüggést elismelő szolgáltatásokban valósulhat meg (feltételezve a differenciált és személyes "üzemmódot") elsődlegesen a természetes primer kapcsolatokra, társas helyzetekre alapozódva, erősítve, támogatva ezeket, amivel végső soron a személy gazdagodását, növekedését szolgáljuk.

Az ÁMK egy olyan gyűjtőnév, ami feltételezhetően ilyen irányba haladó földrajzi helyek művelődési folyamatait azonosítja.